

УДК 159.93

Папуча М. В.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної
та практичної психології,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
E-mail: nikolay.papucha@gmail.com

ВРАЖЕННЯ ЯК ПРОБЛЕМА ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Однією із важливих проблем військової психології є психологічна проблема враження, адже правильне розуміння її означатиме успішні орієнтири як у військовій діяльності, так і в подоланні наслідків участі у військових діях, зокрема ПТСР. Ми розглядаємо слово «враження», як артефакт, що увібрав в себе безліч нюансів значень і сенсів. Це відбулось і відбувається в процесі пізнання людьми тонкощів власного внутрішнього світу. Аналіз повинен дати відповіді про психологічний зміст враження, його походження, подальшу долю, зникнення і зв'язок з іншими складовими психіки.

Ми не зовсім згодні з тим, що враження – обов'язково образ. У всякому разі, якщо мова й може йти про образ (тут позитивне те, що підкреслюється безпосередність і цілісність враження), то він – не зоровий, не слуховий і взагалі, якщо враження – образ, то це амодальний образ світу (О. М. Леонтьєв). Враження виявляється пов'язаним зі сприйманням, але, водночас, не зводиться до нього.

Враження дуже тісно і явно пов'язані з емоціями і почуттями. Досвід засвідчує виражений індивідуальний характер враження. Це виявляється в тому, що далеко не кожний складний подразник може сприяти виникненню враження у даної людини. З іншого боку, різні люди в однаковій ситуації, що викликає враження – отримують різні за змістом враження. Враження залишаються як сліди пам'яті і накопичують досвід особистості.

Ключові слова: *враження, емоція, пам'ять, оповідь, досвід, культурно-історична психологія, Л. С. Виготський.*

Постановка проблеми. Однією із важливих проблем військової психології є психологічна проблема враження, адже правильне розуміння її означатиме успішні орієнтири як у військовій діяльності, так

і в подоланні наслідків участі у військових діях, зокрема посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Яскравий приклад вживання терміну «враження» як очевидного і такого, що не потребує аналізу, є вчення Л. І. Божович і численних послідовників про так звану потребу дитини у нових враженнях [2]. В цілому вірна і актуальна постановка проблеми, цікаві емпіричні дослідження абсолютно втрачають своє дійсне значення через те, що автор ніяк не пояснює сам феномен враження, використовуючи його як аксіоматично зрозумілу річ (якщо не сказати – догматичну). Хоча, повторимо і уточнимо – сам факт потреби у враженнях є важливим і звернення на нього уваги – безперечне досягнення Л. І. Божович. Саме ж враження, і про це свідчить контекст досліджень автора, фактично отожднюється з відчуттям.

Іноді термін «враження» вживають у контексті вивчення пам'яті («закарбування»), і тут саме враження теж не розглядається як психічне явище: обмежуються посиланням на «теорію слідів пам'яті». Тож, в науці термін явно «не приживається» як теоретичне поняття, хоча в життєвому контексті (і про це свідчать дані опитування) явище чітко усвідомлюється і сприймається як окреме, таке, що відрізняється від таких явищ, як «образ», «сприймання», «пам'ять», «емоція» тощо.

Ми наважимося сказати попередньо (щоб потім довести це), що враження в дійсності існує об'єктивно, як окремий абсолютно самостійний феномен. Нам здається, що подібне «невизнання» наукою цього терміну має чітку і доволі примітивну причину, в підвалинах якої лежить редукціонізм. Сучасна психологія доволі штучно (за законами логіки, а не психології) розклала світ душі людини на елементи. Не будемо їх перераховувати – достатньо подивитися зміст підручників з психології. В цьому «розкладі» враженню немає місця через те, що воно – не елемент, а «одиниця» (ми тут розуміємо термін «елемент» і «одиниці» в логіці Л. С. Виготського). З одного боку, зрозуміло, що воно відноситься до пізнавальних процесів, причому, до «нижчих» їх поверхів, оскільки є безпосереднім, а не опосередкованим, мимовільним, а не довільним, малоусвідомленим, а не свідомим. Але, водночас, зрозуміло і те, що враження кардинально відрізняється від відчуття й сприймання, оскільки передбачає полімодальність відображення, воно занурене в світ сенсів людини і як обов'язкову складову включає в себе особистісний відгук. Тобто, в цьому «нижчому» процесі виявляються тісно пов'язаними пізнавальні процеси, сенси, оцінки, емоційність та інші особистісні моменти. Причому, в своїй найменш розвиненій, «оголеній» формі. Тобто, маємо «одиницю» аналізу, і, як знати, чи не її шукав в останні місяці життя Л. С. Виготський, коли

формулював над-задачу психології – виявити і пояснити єдність афекту і інтелекту. Адже в ці останні дні, читаючи лекції, він різко повернувся до переживання не для критики його (як це він робив завжди, критикуючи безсилість «описової» і «розуміючої» психології), а як до феномену, який для нього, уже влітався в мереживо культурно-історичної теорії.

Повертаючись до аналізу враження, висловимо припущення, що психологія тут зіткнулась з парадоксом – як це так, примітивний процес визнати одиницею аналізу? Насправді тут немає ніякого парадоксу, а є елементарна філософська неосвіченість, на жаль, дуже характерна для сучасної психології і сучасних психологів. Адже філософія (зокрема, діалектична, але й не лише вона) давно показала, що примітивне й розвинене – не антагоністи, вони можуть чудово, хоча й суперечливо співіснувати і об'єднуватись, утворюючи складні і, ми б сказали, красиві, колоритні форми. Отже, спеціальна література практично не дає нам розуміння враження як психологічного утворення і як наукового поняття. Ми звернемося до мовознавців, авторів словників та до даних досвіду і деяких емпіричних фактів, тлумачення яких влітається в загальне розуміння враження людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазвичай, враження розуміють як загальний результат впливу на людину певного складного явища. В словнику С. І. Ожегова враження визначається як «слід, залишений в свідомості, в душевному житті чимось сприйнятим» [14, с. 87]. В етимологічному словнику зазначено, що слово «враження» являє собою словотвірний переклад французького *impression* – враження, буквально «втискування». Отже враження буквально означає «втискування», «вкарбування» залишеного сліду. Українське «враження» теж має первинне значення залишення глибокого, іноді травмуючого сліду (вразити ворога). Російськомовні психологічні словники обходять це поняття зовсім. «Психологічний словник», виданий в Україні 1982 року, визначає враження як «чуттєві образи з яскраво вираженим емоційним відтінком... враження несуть у собі не лише пізнавальну інформацію, а й мають певний емоційний відтінок» [16, с. 31]. В російськомовній сучасній літературі психологія даного явища практично не відображена. В мовознавчих працях звертається увага на складний і не встановлений поки що однозначно склад терміну. Так, О. В. Падучева зазначає спеціально, що «по своїй мовній поведінці слово «враження» сильно відрізняється від імен емоцій» [15, с. 560]. Автор вказує, що слово «враження» має «три значення»: «Значення 1: враження – це образ» [15, с. 567]. При цьому, контекст такий, що явище, яке зумовило виникнення враження має бути складним і пов'язаним з культурою (іншими словами, простий подразник – біль, світло, звук

тощо не зумовлює появу враження – з'являються, як відповідь, відчуття і прості емоції). Підкреслюється: «зовнішній світ не «доставляє» враження нашій свідомості – він саме надає матеріал для створення його: вразити це дієслово створення, – з іншого боку, – враження це ніби відбиток» [15, с. 568]. «Значення 2: враження – це вплив» [15, с. 568]. Причому, і це для нас принципово, вплив цей здійснює суб'єкт. Значення 3: враження – це думка, погляд, гадка (рос. – «мнение»).

«Отже, – зазначає автор, – враження не має жодної з онтологічних категорій, властивих іменам емоцій» [15, с. 571]. Автор наводить надзвичайно важливе для нас питання А. Ленгле: «На який «внутрішній субстрат відбивається те, що справляє на нас враження?». На це питання автор не відповідає. Поки що залишимо його без відповіді й ми, підкресливши ще раз його важливість. У нас буде можливість і обґрунтувати наше звернення до мовознавців, і проаналізувати питання А. Ленгле, адже воно з психологічної точки зору доволі некоректне. Спроба описати (не проаналізувати) те, що ховається за терміном «враження» у вітчизняній (радянській) літературі належить, на наш погляд, О. О. Бодальову, який досліджував соціально-психологічну проблематику явища «першого враження» про людину. «Перше враження... це складний психологічний феномен, що містить в собі чуттєвий, логічний і емоційний компоненти» [1, с. 242]. Додамо, що слово «перше» тут, нам здається, можна прибрати, хоча проблема першого і наступних вражень відносно одного й того ж об'єкта, насправді, існує. В склад враження, вважає О. О. Бодальов, входять особливості вигляду і поведінки людини – об'єкта враження. Враження містить в собі «більш-менш усвідомлювані і узагальнені оцінні судження» [1, с. 242]. Зазначається, що у враженні присутній «емоційний компонент», що воно «формується як за умови спеціального наміру оцінити людину з якоїсь точки зору, так і за відсутності такого наміру» [1, с. 242]. Автор підкреслює важливість ситуації, в якій виникає враження, а також знань і уявлень людини про особистість, її структуру та динаміку [1]. Зазначимо, що слід віддати належне спостережливості, досвіду і компетентності автора, але, водночас, звернути увагу на те, що ми маємо опис, в якому саме явище враження не розкривається, а лише мається на увазі. В принципі, це характерно для всіх праць, де говориться, хоча б якимось чином, про дане явище. Ми зустріли змістовну спробу пояснити процес виникнення враження в дослідженнях Н. Аха і Дж. Андерсона. Н. Ах вважав, що враження виникає симультанно як завершена цілісність. У Дж. Андерсона – протилежна точка зору – на його думку, враження як цілісність виникає сукцесивно, як процес «зібрання до купи» окремих складових.

Залишимо поки що ці позиції без аналізу, оскільки в них теж, на жаль, сам психологічний зміст терміну не відкривається.

Фактично ми вже здійснюємо науковий аналіз поняття «враження», використовуючи «генетико-модельючий» метод, описаний і реалізований на іншому матеріалі Л. С. Виготським [5]. Нагадаємо, що Л. С. Виготський аналізував з генетико-психологічних позицій деякі артефакти, тобто цілком матеріальні речі і процеси, створені людьми (кидання жеребу, вузлик на пам'ять, рахування на пальцях). Ідея полягає в тому, що подібні артефакти створювались на ґрунті особистісного досвіду, як культурні засоби організації і оволодіння власними психічними процесами. Тобто, в них втілені особистісні культурно-історичні процеси психіки. Так був відкритий закон опосередкованості вищих психічних функцій. Л. С. Виготський прийшов до того, що не лише створені речі і процеси, а й сама мова, слово є, за природою, таким самим артефактом, в якому як в крапельці води, в «знятому» вигляді, присутні факти свідомості і несвідомого у вигляді значень і сенсів. Саме це розуміння відкривало нові обрії досліджень. В останніх записних книжках автор спробував тезово намітити цей шлях, який назвав «семічний метод» [6]. Ідея полягає в тому, що слова і мова, в цілому є не просто знак, а створений людьми, їх досвідом знак. У мові віддзеркалюються процеси і стани внутрішнього світу, і саме так народжуються значення і сенси слова. Л. С. Виготський помітив (і сам вважав це своїм найважливішим відкриттям) [7], що значення не є постійними, вони розвиваються і в філо-, і в онтогенезі, і цим самим забезпечують і зумовлюють саму історію культури. Отже, дослідивши в динаміці значення і сенси слів людей, ми зробимо серйозний крок до розуміння найпотаємніших психічних явищ, процесів і механізмів. Але ж люди називали і описували не лише зовнішній світ і його складові, але й світ внутрішній – відчуття, образи, емоції, думки і ... безумовно враження. При цьому описували тонко, спостережливо, нюансовано. Протягом філогенезу значення і сенси слів, що описують внутрішній світ, збагачувались, уточнювались, нюансовувались. Цей процес своєрідно відбивається і в онтогенезі. В цілому, саме так розвивається мова. До речі, саме тому (як результат) всі психологічні терміни точно і тонко відбиваються і вживаються всіма людьми. Якщо з цієї позиції розглядати слово, фразу, оповідь – вони постають як справді безмежні джерела пізнання людської свідомості. І тут дійсно можна сміливо сказати словами В. Шекспіра, – відкривається таке, що і не снилося нашим мудрецам...

Мета дослідження. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в психологічному дослідженні враження як проблеми військової психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. В нашому випадку уявляється необхідним застосування «семічного методу» Л. С. Виготського. Оскільки наука не дає відповіді про науково-психологічний зміст терміну «враження», є сенс спробувати підійти до цієї відповіді, аналізуючи нюанси житейського змісту цього терміну. Отже, ми розглядаємо слово «враження», як артефакт, що увібрав у себе безліч нюансів значень і сенсів. Це відбулось і відбувається в процесі пізнання людьми тонкощів власного внутрішнього світу. Тому саме цей підхід ми опишемо далі, враховуючі ті факти, які вже подавалися в аналізі деяких праць (адже в них подаються саме житейські, описові змісти). Зазначимо, що дійсні нюанси значень (їх дійсну гру) можна відкрити не в окремих словах, а в об'єднаних за певним сенсом словосполученнях, висловлюваннях, оповідях. Саме тут присутній сенс (а не лише значення). Аналіз повинен дати відповіді про психологічний зміст враження, його походження, подальшу долю, зникнення і зв'язок з іншими складовими психіки. На наш погляд, це й буде першим кроком до розуміння психології враження, а отже і до відповідного наукового поняття. Зазначимо також, що основною процедурою тут буде інтерпретація, тлумачення, і отже, дуже важлива вихідна методологічна позиція. Про неї ми заявили на початку цього тексту і будемо намагатися її не змінювати.

Вже згадані визначення і словосполучення дозволяють говорити про враження, як слід, відбиток, печатку, чекан, відтиск. Тож враження, безумовно, пов'язане з пам'яттю, але не зводиться до неї і не входить в неї як складова частина. Тут, швидше, мова про інше – повинне бути щось (або хтось), що зумовить виникнення враження. І це джерело має бути яскравим, новим, достатньо інтенсивним і, головне, складним, пов'язаним з вищою психікою. Тож, ніби-то ми «наближаємо» враження до відчуття. Дійсно, воно пов'язане з відчуттям, але, знову-таки, до нього не зводиться: враження не є простою відповіддю, реакцією на стимул – воно спочатку створюється, оформлюється і лише тоді починає взаємодіяти з іншими інстанціями психічного. Ми говоримо: «у мене склалося враження про...», і вже ясно, що тут мова йде про особистість. Тут є тонкий нюанс: враження саме склалося, а не виникло, не створилося людиною, тобто воно знаходиться в якійсь своїй, притаманній лише йому позиції як до сенсорики, з одного боку, так і до особистості, з іншого. Адже неможливо поставити задачу людині (і вона сама собі її не поставить, бо це безглуздо) – створити враження. Воно не створюється, а саме викликається поза волею і в цілому поза свідомістю людини. І лише викликавшись – «дає про себе знати» особистості. Тут, на наш погляд, прихований складний психологічний механізм, який абсолютно не досліджено. Якщо вже говорити про джерела (не детермінанти, а саме

джерела) виникнення враження, слід відзначити, що вони можуть бути не лише зовнішніми, а й внутрішніми – спогади, почуття, сновидіння, думки тощо. Відмітимо, що й тут йдеться про складні джерела.

Отже, враження – феномен, безумовно, особистісний, але процес його виникнення («викликання») особистості не підкорений. Це дуже ускладнює процес його вивчення.

Ми не зовсім згодні з тим, що враження – обов'язково образ. У всякому разі, якщо мова й може йти про образ (тут позитивне те, що підкреслює безпосередність і цілісність враження), то він – не зоровий, не слуховий і взагалі, якщо враження – образ, то це амодальний образ світу (ми вживаємо тут термін О. М. Леонтьєва [11]). Враження виявляється пов'язаним зі сприйманням, але, водночас, не зводиться до нього.

Враження дуже тісно і явно пов'язані з емоціями і почуттями. Принаймні, всі дослідники, які хоч якось зачіпали цей феномен, і всі наші опитувані обов'язково звертали увагу на емоційність враження. Мовленнєві звороти, однак, не дозволяють приєднати враження до складу емоцій. Ми говоримо, наприклад, про емоційні стани: «людина в стані афекту, депресії тощо», а про враження скажемо: «я під враженням від чогось (когось)». Оце «під» тяжіє до потребової сфери і передбачає лише наявність зв'язку з емоціями, але не входить в їхній світ.

Може здатися, що слова «вразливий», «вважаючий», «вразити» підкреслюють зв'язок враження і емоції, але це, на наш погляд, не так: є істотна відмінність між чутливістю (про відчуття), чуттєвістю (про почуття) і власне, вразливістю. В останньому випадку ми маємо активну роботу цілісної психологічної системи, роботу, що викликається далеко не лише подразником, а й неусвідомленими чинниками та свідомими мотивами. Вразливість як схильність до викликання вражень вказує не лише на особливість нервової системи, а й на тонкість і тендітність всієї психіки. З іншого боку, вразливість слід розуміти як здатність і схильність викликати, конструювати враження. Тобто ця властивість виявляється тісно пов'язаною з креативністю (є дослідження з обдарованими дітьми, в яких підкреслюється їх підвищена вразливість). Щоправда, й тут це поняття і приховане за ним явище не розкривається).

Слід врахувати факт, про який ми згадували: встановлену Л. І. Божович потребу у нових враженнях. Це дуже показове явище: виявляється, людині необхідні враження, чим дуже активно і необережно користуються сучасне мистецтво і ЗМІ. Але тут відбувається підтасовка: ці засоби спрямовані зазвичай не на викликання вражень, а на викликання інтенсивних емоцій і відчуттів. Парадоксальна фрустрованість потреби у нових враженнях при засиллі ЗМІ (особливо комп'ютерних) призводить до численних психологічних проблем

і відхилень. Насправді людям потрібна драма, а не мело-драма і інші ерзаці. Напруга, що виникає при викликанні і існуванні дійсного враження, є позитивним чинником, навіть якщо саме враження (але – справжнє враження) має негативний відтінок.

Досвід засвідчує виражений індивідуальний характер враження. Це виявляється в тому, що далеко не кожний складний подразник може сприяти виникненню враження у даної людини. З іншого боку, різні люди в однаковій ситуації, що викликає враження – отримують різні за змістом враження. На це звернув увагу З. Фрейд, який вивчав враження двох людей, що були в туристичній подорожі разом. Їхні враження настільки відрізнялися, що у Фрейда виникло враження (цікава гра слів) ніби ці люди були в різних місцях (З. Фрейд). Індивідуальність вражень відзначив У. Джемс, коли говорив, що за умови створення абсолютно тотожної ситуації, враження людини ніколи не повторюються.

В цілому, всі без винятку, значення слова «враження» мають яскраво виражений індивідуальний відтінок. Ми вважаємо, що ці особливості враження як психологічного феномену пояснюються тим, що в системі людської психіки враження більш тяжіє до сенсу, ніж до значення. Ми розуміємо тут поняття «сенса» і «значення» за Л. С. Виготським, який писав, що «сенса являє собою сукупність всіх явищ, що виникають у свідомості (додамо – і в безсвідомому – М. П.) під дією слова» [7]. Контекст фрази Л. С. Виготського дозволяє припустити, що під терміном «слово» тут розуміється взагалі складний, культурно-історичний подразник, який тільки і може сприяти викликанню враження. Якщо це так (безумовно, потрібні спеціальні дослідження), то, дійсно, враження треба відносити до «вершинних» якостей психіки.

Як уже відзначалося, враження мають тісні стосунки з оцінюванням. Ми говоримо про «гарне враження», «важке враження», «тривожне враження» і т. д. Поєднаність з оцінюванням ще раз вказує на вищий, особистісний характер враження, і водночас, загострює парадокс: це явище є, безумовно, безпосереднім, але, з іншого боку є, безумовно, опосередкованим, оскільки належить особистості. Парадокс вирішується діалектично – враження виникає і певний час існує як безпосереднє, а опосередкованим, особистісним його робить сама людина – носій враження. Про це докладніше згодом. Слід зазначити й таку тонкість: враження людині не вдається уявити. Це теж дивно, особливо, якщо врахувати образну природу враження. Люди говорять, що уявити своє враження не можуть, так само, як не можуть і його викликати. Це – завдання для дослідників.

Підкреслимо ще раз спеціально цілісність враження. Це важливо для подальшого його дослідження. У. Джемс відмітив, що враження

є «приводом для виникнення іншого враження». Нам уявляється надзвичайно важливим це спостереження, адже воно говорить про постійний потік різних вражень [9, с. 61]. Тим самим пояснюється наявність потреби в них. Ми можемо, спираючись на думку У. Джемса та деякі інші факти, сказати, що потік змінюваних різнобарвних вражень є необхідною нормою для існуючої особистості.

В контексті питання про виникнення враження ми вивчили значення слів вражаючий та вразити. Так говорять про те, що має властивість викликати враження («вражаюча подія», «вражаюча думка», «вражаючий вчинок»). Вразити означає в даному контексті – активно вплинути, навіть зруйнувати. Зазначимо, що в українській мові термін «вразити» вельми неоднозначний, а саме тому ми говоримо про контекст. Тобто, власне, про сенс («Вразити ворога – означає не «впечатлити». – рос. його, а вивести з ладу – поранити, або й знищити). В будь-якому разі, аналіз цих термінів означає, що те (або той), хто викликає враження, має активну енергоємну природу. І саме таку природу має і враження, що було викликано. У. Джемс, крім того, пояснює виникнення враження появою у людини уваги до нього («охоплення полем активної уваги враження»).

Підкреслимо, У. Джемс говорить, що в «поле ясної уваги» потрапляє не те, що викликає враження, а саме враження, яке вже є, але про нього людина поки що нічого не знає. Нам здається, що У. Джемс підмітив істотну річ – сутнісний зв'язок враження з безсвідомим – воно саме до певного часу існує неусвідомленим. Враження охоплює людину, оволодіває нею, спонукає її, залишає слід. Ця фраза вибудована на підставі попередніх опитувань і спостережень. Вона, як і інший викладений матеріал, дозволяє попередньо концептуалізувати проблему. Враження є викликаним складним джерелом (зовнішнім або внутрішнім) процесом, який виникає поза волею і свідомістю людини і є синтетичним, енергетично зарядженим. Ця зарядженість обумовлює активний характер враження, яке охоплює тим чи іншим чином всю психіку людини. Цим утворюється нова міжфункціональна психологічна система, центром якої є враження. Процес відбувається швидко і не усвідомлюється як такий (людина відчуває, що з нею щось відбувається), це «щось» впливає на всі процеси, і, крім того, залишає слід. Ми даємо собі звіт, що це лише перші кроки до розуміння явища і вони потребують наукового підтвердження. Важливим і неоднозначним є зв'язок враження і досвіду. З одного боку, досвід (в тому числі, досвід попередніх вражень) визначальним чином впливає на процес виникнення і зміст нових вражень. Ф. Лерш зазначив: «Із самого дитинства ми карбовані нашими враженнями і нашим досвідом» [12, с. 108]. З іншого боку, тут відкривається нова проблема, а саме проблема подальшої

долі враження, що викликане. Звісно, абсолютно праві такі різні вчені, як А. Бергсон і Л. С. Виготський, які відзначали постійний плин, перехід вражень. Але відмітити це ще далеко не означає зрозуміти долю вражень. Для того, щоб підійти до цього питання, слід актуалізувати дві важливі речі. По-перше, за своєю природою і механізмом виникнення враження дуже близьке до психотравми. В обох випадках є джерело і воно складне, зазвичай соціальної природи. В обох випадках утворюється нова міжфункціональна система. Різницю тут ми бачимо лише в ступені інтенсивності: враження залишає слід (не травматичний), при цьому здійснює вплив на людину, і існує далі до свого зникнення, не порушуючи вже існуючих систем і зв'язків. Людина переживає і з-живає враження і цей процес є нормою, навіть за умови негативного його змісту. Ми бачили, що люди хочуть вражень, людині потрібен драматизм враження. У випадку психотравми, ми маємо не драму, а трагедію. Травма руйнує цілісність психіки, зумовлює «переживання, яке викликає непереносні душевні страждання чи тривогу» [10, с. 3]. Крім того, нова міжфункціональна система, яку створює травма на уламках зруйнованої цілісності, має яскраво виражений безсвідомий характер і діє за законами безсвідомого. Д. Калшед пояснює це тим, що вибудована травмою система діє, захищаючи себе, а не людину, і це призводить до поведінки, яка продовжує травмувати людину (прозора аналогія – порізавши палець, ми дуже часто саме ним торкаємося твердих і гострих предметів, підсилюючи травму). Отже, доля травми інша – вона руйнівна і людині потрібна серйозна кваліфікована допомога, щоб цю руйнацію зупинити. Психологічно це означає, що треба зруйнувати вибудовану травмою міжфункціональну систему і створити умови, щоб психіка створила нову позитивно спрямовану систему. Ми можемо сказати попередньо і коротко: доля враження полягає в тому, що воно переживається людиною, а доля травми в тому, що людина не має сил її пережити самотійно (тут – «відкриті ворота» до ПТСР).

Але переживання враження не є простим процесом. Навпаки тут, як, можливо, ніде, підтверджується теза Л. С. Виготського, що в психології дуже часто те, що здається простим, виявляється, насправді, дуже складним. Перед тим, як спробувати розібратися в цьому процесі, значимо, що далеко не кожне враження переживається. Більшість з них, ті, що мають незначну енергетичну інтенсивність, залишаються непережитими. Їх енергія, яка створила тимчасову нову міжфункціональну систему, швидко вичерпується, у людини зникають, так і залишившись неясними, відчуття і емоції, залишається лише слід в досвіді. Зовсім інша доля чекає на враження, енергетично насичені. В них дуже інтенсивна мотиваційно-потребова складова, і вони «волають» вираження.

Але тут виникає серйозна трудність. Враження, виникаючи і існуючи, не усвідомлюються (усвідомлення ми розуміємо за Л. С. Виготським як процес, спрямований на саму свідомість. Тобто, Л. С. Виготський не вважав усвідомлюваним, наприклад, мовлення дошкільника, який знав значення слів, але не усвідомлював, що він їх знає, не усвідомлював, що він говорить). У нашому випадку люди відчують, в цілому, розуміють, що у них є враження, але не усвідомлюють цих процесів (відчуття і розуміння). Саме в цьому сенсі враження наближені до безсвідомого. А це означає саме те, що враження на даному етапі існування не мають знакової природи. Між тим, саме знакова природа переживання відзначається всіма дослідниками та і самим Л. С. Виготським [8]. Перед нами надскладна проблема: щоб реалізувати потребу в вираженні, тобто – пережитися, враження повинне перевестися в знакову систему, і тим самим усвідомитись у вказаному сенсі. Але усвідомлення, як це показав ще К. Юнг, «знищує переживання» (К. – Г. Юнг).

Щоб розв'язати цю суперечливу проблему, є сенс застосувати генетичний підхід, звернувшись до дітей раннього віку, адже в них все внутрішнє відкрите і дуже швидко і легко стає зовнішнім. Ми не будемо тут аналізувати незлічені джерела. Зазначимо лише основне – дитина з перших тижнів існування і достатньо довго, на відміну від дорослої людини, повною мірою відкрита і безпосередня щодо зовнішнього, перш за все, соціального світу. Вона відкрита і, навіть, спрямована на ті складні соціальні джерела, які викликають враження, вона хоче цих вражень і відкрито й легко виражає їх. Це є факт. Але виразити означає пережити і усвідомити, тобто – позбутися враження. Саме цей складно-структурований і суперечливий процес ми спробуємо проаналізувати. Тільки тоді нам відкриється відповідь на поставлене питання – звідки і як виникають переживання. Проблема загострюється тим, що переживання має знакову природу, а дитина, як прийнято вважати в літературі, оволодіває знаками достатньо пізно. Ми вважаємо, що це недостатньо аргументована точка зору. Ми не знаємо, і, на жаль, не визнаємо ніколи, чи викликаються враження немовляти внутрішніми джерелами. Натомість ми точно знаємо, що контакт з зовнішніми складними джерелами викликає враження, які виражаються тут-таки безпосередньо (крик, жест). Ці виразні засоби одразу набувають знакової природи. З початку, знаковість цим формам приписує близький дорослий, а потім, дуже швидко, вони стають знаками (тобто – мають значення і сенс) і для дитини (Л. С. Виготський, М. Коул та ін.). Проте, тут йдеться про вузькофункціонально спрямований процес – простого і дуже примітивного задоволення потреби у вираженні. І тут, на наш погляд, немає переживання, як такого. В житті дуже маленької дитини є періоди

так званого активного неспання, коли дитина звільнена від нагальних потреб. Це й є той самий момент поведінки, який нас цікавить. Він настає при засинанні та в інші (нерегламентовані) періоди, коли дитина врівноважена і задоволена. Але в цей час враження продовжують викликатися. Головне, щоб вони викликалися не гострими інтенсивними джерелами, які б зруйнували стан, що нас цікавить. Тільки в такі періоди свободи від фізіології можливе зародження переживань. І тоді дитина починає «оповідати», використовуючи всі доступні їй засоби. І головне тут – дорослий, який надає цим засобам знакову природу, і відповідає, і сам розповідає... Дитина в будь-якому віці впевнена, що її розуміють. Це – думка всіх дослідників, що вивчали психологію онтогенезу людини... У дітей буквально все може викликати враження, в тому числі і вони самі: свій голос, свої рухи, свої звукосполучення. Особливо важливо відзначити, що враження малої дитини викликається таким суто культурним джерелом, як оповідальність, що її сприймає дитина одразу після народження, а можливо, (деякі сучасні факти, свідчать про це) ще й до народження. Оповідальність, як ми зазначали, зовсім специфічна форма людського мовлення. Вона не тільки викликає враження, але й засвоюється як засіб вираження враження. Вираження й є переживання, а знаковий характер надають йому тут-таки оточуючі люди, відповідним чином тлумачачи його і ніби «повертаючи» дитині в діалозі. Більше того, ця специфічна знакова система сповіщається дитині у формі колискових, оповідей, казок, пісеньок, ще до вираження дитиною власних вражень. Так, дитина, безумовно, не розуміє мови, але знаками для неї є інші чинники – плинність, інтонація, доторкання, те, що тут відбувається, тощо. Ми вважаємо, що саме у цьому процесі і починається народження у дитини знакової системи. Тут ми згодні з М. Коулом, який вважає, що це входження дитини в смислове поле культури, починається набагато раніше, коли все, що йде від соціально близького дорослого – є знак і має сенс.

Висновки. Генетичне дослідження показало, що оповідь з'являється у вільній ситуації як процес і результат вираження дитиною своїх вражень, як енергетичних утворень. Водночас оповідь як єдина форма переживання спрямована й на себе, і в кінцевому рахунку утворює сенси. Враження залишаються як сліди пам'яті і накопичують досвід особистості.

Повернемось тепер до долі вражень дорослих.

Один шлях їх зникнення ми вже показали. Як же дорослий звільняється від енергетично сильних, інтенсивних вражень? Один шлях пов'язаний із внутрішнім мовленням: враження переживаються завдяки розмові людини з самою собою у внутрішньому плані. Це й є

переживання. Але це можливе, коли враження легко зрозуміти і «вбудувати» у власний внутрішній світ. Цей шлях для дорослих найбільш придатний – більшість наших вражень ми переживаємо так, збагачуючи новими сенсами власний внутрішній світ. Але так буває не завжди: якщо враження дуже інтенсивне, зачіпає життєво важливі психологічні утворення, внутрішнього мовлення виявляється недостатньо. І тоді людина оповідає іншим. Переживання як форма і психологічний зміст оповіді дозволяє (своєю «зворотньою» дією) створити нові сенси.

Ми можемо тепер відповісти на фразу У. Джемса: «Чому враження не проникають у нашу свідомість – таємниця, для якої принцип «обмеженості свідомості» являє собою не пояснення, а одну лише назву» [9, с. 120]. Наша відповідь – вони (враження) насправді майже всі «проникають у свідомість», але в результаті складного процесу перетворення їх у переживання і далі – у смислові системи. Створюються нові міжфункціональні психологічні системи.

Описані тут процеси, в цілому, і складають єдність історії кожної людини і історії культури. Є проблема і феномен збагачення: збагачуючи внутрішній світ людини (дитини), ми змінюємо і збагачуємо власний внутрішній світ. Це є необхідна складова історії людства і історії людини. Центальною ланкою (хоча й далеко не єдиною) тут є оповідь (переживання).

Перспективами подальших досліджень є дослідження естетичних вражень як психологічних засобів подолання негативних наслідків участі у військових діях.

Список використаних джерел

1. Бодалев А. А. Формирование первого впечатление о другом человеке // Личность и общество / А. А. Бодалев. – М.: Педагогика, 1983. – С. 242–259.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб.: Питер, 2008. – 398 с.
3. Выготский Л. С. Вопросы детской (возрастной) психологии / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 243–385.
4. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291–436.
5. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 365 с.
6. Выготский Л. С. Лекции по педологии / Л. С. Выготский. – Ижевск, 2001. – 304 с.
7. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
8. Выготский Л. С. Педология подростка / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 5–242.

9. Джемс У. Психология / У. Джемс. – М.: Педагогика, 1991. – 367 с.
10. Колшед Д. Внутренний мир травмы / Д. Колшед. – М.: Академический Проект, 2007. – 360 с.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.
12. Лерш Ф. Розуміння особи у психології / Ф. Лерш // Гуманістичні підходи в західній психології. – К.: Пульсари, 2001. – I том. – С. 93–111.
13. Лэнглэ А. Эмоции и экзистенция / А. Лэнглэ. – Харьков, 2007. – 329 с.
14. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: Русский язык, 1987. – 796 с.
15. Падучева Е. В. Значение, диатезы и онтологические категории слова впечатление (ВИНИТИ РАН) [Электронный ресурс] / Е. В. Падучева. – URL: [http://lexicograph.ruslang.ru/\(Диалог-2011, 25–27.05.2011\)](http://lexicograph.ruslang.ru/(Диалог-2011, 25–27.05.2011)).
16. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.

References transliterated

1. Bodalev A. A. Formirovanie pervogo vpechatleniye o drugom cheloveke // Lichnost' i obshchestvo / A. A. Bodalev. – М.: Pedagogika, 1983. – S. 242–259.
2. Bozhovich L. I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste / L. I. Bozhovich. – SPb.: Piter, 2008. – 398 s.
3. Vygotskij L. S. Voprosy detskoj (vozrastnoj) psihologii / L. S. Vygotskij. – М.: Pedagogika, 1984. – Т. 4. – S. 243–385.
4. Vygotskij L. S. Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa / L. S. Vygotskij // Sobr. soch. – М.: Pedagogika, 1982. – Т. 1. – S. 291–436.
5. Vygotskij L. S. Istorija razvitiya vysshih psihicheskikh funkcij / L. S. Vygotskij // Sobr. soch. – М.: Pedagogika, 1983. – Т. 3. – 365 s.
6. Vygotskij L. S. Lekcii po pedagogii / L. S. Vygotskij. – Izhevsk, 2001. – 304 s.
7. Vygotskij L. S. Myshlenie i rech' / L. S. Vygotskij // Sobr. soch. – М.: Pedagogika, 1982. – Т. 2. – S. 5–361.
8. Vygotskij L. S. Pedologija podrostka / L. S. Vygotskij // Sobr. soch. – М.: Pedagogika, 1984. – Т. 4. – S. 5–242.
9. Dzhems U. Psihologija / U. Dzhems. – М.: Pedagogika, 1991. – 367 s.
10. Kolshed D. Vnutrennij mir travmy / D. Kolshed. – М.: Akademicheskij Proekt, 2007. – 360 s.
11. Leont'ev A. N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' / A. N. Leont'ev // Izbrannye psihologicheskie proizvedeniya. – М.: Pedagogika, 1983. – Т. 2. – S. 94–231.
12. Ljers F. Rozuminnja osoby u psihologii' / F. Ljers // Gumanistychni pidhody v zahidnij psihologii'. – К.: Pul'sary, 2001. – I tom. – S. 93–111.
13. Ljenglje A. Jemocii i jekzistencija / A. Ljenglje. – Har'kov, 2007. – 329 s.
14. Ozhegov S. I. Slovar' russkogo jazyka / S. I. Ozhegov. – М.: Russkij jazyk, 1987. – 796 s.
15. Paducheva E. V. Znachenie, diatezy i ontologicheskie kategorii slova vpechatleniye (VINITI RAN) [Elejtronnyj resurs] / E. V. Paducheva. – URL: [http://lexicograph.ruslang.ru/\(Dialog-2011, 25–27.05.2011\)](http://lexicograph.ruslang.ru/(Dialog-2011, 25–27.05.2011)).
16. Psyhologichnyj slovnyk / Za red. V. I. Vojtka. – К.: Vyshha shkola, 1982. – 215 s.

A b s t r a c t

Papucha M. V.,

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of General and
Practical Psychology,
Mykola Gogol State University of Nizhyn
E-mail: nikolay.papucha@gmail.com

IMPRESSION AS A PROBLEM IN MILITARY PSYCHOLOGY

Psychological problem of an impression seems to be one of the most important problems in military psychology, its correct understanding will mean successful reference-points both in military operations and in coping with consequences of participation in hostilities, particularly PTSD. We consider concept of «impression» as an artifact which has absorbed enormous amount of nuances of values and senses. It took its place within subtle process of human cognition of one's own internal world. Research analysis must provide answers about psychological essence of impression, its origin, further fate, disappearance and connections with other elements of psyche.

We cannot agree with concept of an impression being referred as an image. In any case, even if we can speak about an image (focus on spontaneity and integrity of an impression is definitely suitable here), then it couldn't be neither visual nor auditory; even if the impression is an image, then it is an amodal image of the world (A. N. Leontiev). Impressions occur to be related to perception, but at the same time are not reduced to the latter.

An impression has very close and obvious relations to emotions and feelings. Experience indicates about pronounced individual character of impressions. It is reflected in the fact that not every complex irritant can facilitate emergence of one's impression. On the other hand, different people in the same impression-causing situation can get very different impressions. Impressions remain as memory traces and personal experience accumulators.

Key words: *impression, emotion, memory, story, experience, cultural and historical psychology, L. S. Vygotsky.*

Отримано – 5 січня 2019

Рецензовано – 13 січня 2019

Прийнято – 15 січня 2019

Received – January 5, 2019

Revision – January 13, 2019

Accepted – January 15, 2019